

Cronologia essenziale

753 (21 aprile) : fondazione di Roma (data varroniana)

509: inizio della repubblica, dopo la cacciata di Tarquinio il Superbo

451-50: Leggi delle XII tavole

390: presa di Roma da parte dei Galli

264-241: I guerra punica

240: prima opera teatrale (Livio Andronico)

218-201: II guerra punica

146: Distruzione di Cartagine e Corinto

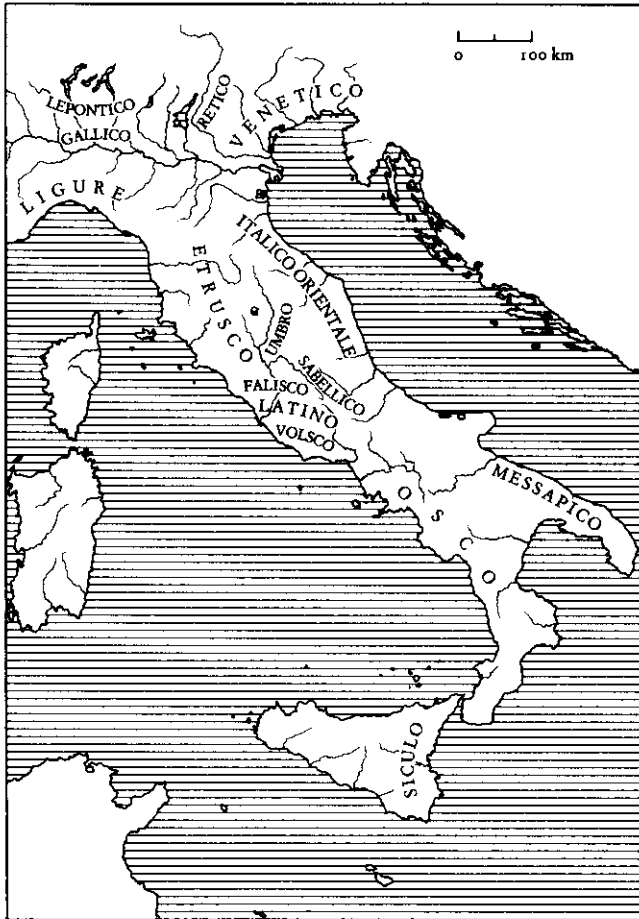
133 e 123: tribunati dei Gracchi

90-88: guerra italica; cittadinanza agli Italici

44: morte di Giulio Cesare

31: Battaglia di Azio

27: *Restitutio reipublicae*; Ottaviano diviene Augusto

Lingue dell'Italia antica.

1) Umbro e latino: *Tabulae Iguvinae* I A 7 ss.

umbro	trad. latina	trad. italiana
pusveres Treplanes tref sif kumiaf feitu Trebe Iuvie ukriper Fisiu, tutaper Ikuvina	<i>post portam Trebulanam tres sues gravidas facito Trebo Iuvio pro arce Fisia pro civitate Iguvina</i>	“Fuori dalla porta trebulana sacrificherai a Giove Trebio tre scrofe grvide per la salvezza della rocca di Fisia e della città Iguvina

2) Alcune **differenze** fonologiche e morfologiche tra osco-umbro e latino:

	osco-umbro	latino
trattamento delle labiovelari	<i>pis, bivus</i>	<i>quis, vivus</i>
trattamento di occlusive aspirate <i>bh, dh</i>	<i>tefe, mefiai</i>	<i>tibi, media</i>
<i>kt</i> e <i>pt</i> in latino = <i>ht</i> e <i>ft</i> in osco	<i>Uhtavius, scriptas</i>	<i>Octavius, scriptas</i>
desinenze di nom. pl. I e II decl.	<i>-as, -os</i> originarie	<i>-ai (-ae), -oi (-i)</i> dei pronomi

3) Ovidio, *Fasti* 2,477

*Proxima lux vacua est; at tertia dicta Quirino,
qui tenet hoc nomen (Romulus ante fuit),
sive quod hasta 'curis' priscis est dicta Sabinis
(bellicus a telo venit in astra deus);
sive suum regi nomen posuere Quirites...*

4) Servio ad *Aen.* 3,235: **Sabini et Umbri** quae nos mala, **dira** appellant5) Varrone, *De lingua latina* 7,28

In carmine Priami quod est: 'veteres Casmenas cascum rem volo profari': et primum cascum significat vetus, secundo eius origo sabina, quae usque radices in oscam linguam egit. cascum vetus esse significat Ennius quod ait: 'quam prisci casci populi genuere Latini.' eo magis Manilius quod ait: 'cascum duxisse cascum non mirabile est, quoniam cariosas conficiebat nuptias.' item ostendit Papini epigrammation, quod in adolescentem fecerat Cascam: "ridiculum est, cum te cascam tua dicit amica, fili Potoni, sesquisenex puerum.

5a) Cicerone, *De oratore* 3,42 - 46

rustica vox et agrestis quosdam delectat, quo magis antiquitatem, si ita sonet, eorum sermo retinere videatur [...]. Quare Cotta noster... non mihi oratores antiquos, sed messoros videtur imitari

5b) Catullo 84,1-4

*Commoda dicebat, si quando commoda vellet
dicere, et insidias Arrius hinsidias,
et tum mirifice sperabat se esse locutum,
cum quantum poterat dixerat hinsidias*

6) Livio 9,36,3

*habeo auctores volgo tum Romanos pueros, sicut nunc Graecis, ita Etruscis
litteris erudiri solitos*

7) Varrone, *De lingua latina* 5,55

*Ager Romanus primum divisus in partis tris, a quo tribus appellata **Titiensium,**
Ramnium, Lucerum. Nominatae, ut ait Ennius, Titienses ab Tatio, Ramnenses
ab Romulo, Luceres, ut Iunius, ab Lucumone; sed omnia h<a>ec **vocabula
tusca***

8) Livio 7,2:

*cum vis morbi nec humanis consiliis nec ope divina levaretur, victis
superstitione animis **ludi** quoque **scenici** - nova res bellicoso populo, nam circi
modo spectaculum fuerat - inter alia caelestis irae placamina instituti dicuntur;
ceterum parva quoque, ut ferme principia omnia, et ea ipsa peregrina res fuit.
Sine carmine ullo, sine imitandorum carminum actu ludiones **ex Etruria** acciti,
ad tibicinis modos saltantes, haud indecoros motus **more Tusco** dabant. Imitari
deinde eos iuventus, simul inconditis inter se iocularia fundentes uersibus,
coepere; nec absoni a voce motus erant. Accepta itaque res saepiusque
usurpando excitata. Vernaculis artificibus, quia **ister** Tusco verbo ludio
vocabatur, nomen **histrionibus** inditum; qui non, sicut ante, Fescennino versu
similem incompositum temere ac rudem alternis iaciebant, sed impletas modis
saturas descripto iam ad tibicinem cantu motuque congruenti peragebant.*

9) Iscrizione votiva da Lavinio, VI sec. a.C. (ILLRP 2, 1271a)

Castorei Podlouqueique | quois

10) Cicerone, *Ad familiares* 9,22,3:

Cum loquimur 'terni', nihil flagiti dicimus; at cum 'bini', obscenum est? 'Graecis quidem' inquires. Nihil est ergo in verbo, quoniam et ego Graece scio et tamen tibi dico 'bini', idque tu facis quasi ego Graece non Latine dixerim.

10b) Augusto, lettera a Mecenate conservata da Macrobio:

Vale meli gentium, +mecule+, ebur ex Etruria, lasar Arretinum, adamas supernas, Tiberinum margaritum, Cilneorum zmaragde, iaspi figulorum, berulle Porsenae, carbunculum habeas, ἴνα συντέμω πάντα, μάλαγμα moecharum.

11) Valerio Massimo, *Memorabilia* 2,2,2

*Magistratus vero prisca quantopere suam populique Romani maiestatem retinentes se gesserint hinc cognosci potest, quod inter cetera obtinendae gravitatis indicia illud quoque magna cum perseverantia custodiebant, ne **Graecis** umquam nisi **latine** responsa darent. Quin etiam ipsos linguae volubilitate, qua plurimum valent, excussa per interpretem loqui cogebant non in urbe tantum nostra, sed etiam in Graecia et Asia, quo scilicet Latinae vocis honos per omnes gentes venerabilior diffunderetur. Nec illis deerant studia doctrinae, sed nulla non in re pallium togae subici debere arbitrabantur, indignum esse existimantes inlecebris et suavitati litterarum imperii pondus et auctoritatem donari.*

11b) Svetonio, *Tiberio* 71

Sermone Graeco quamquam alioqui promptus et facilis, non tamen usque quaque usus est abstinuitque maxime in senatu; adeo quidem, ut monopolium nominaturus ueniam prius postularet, quod sibi uerbo peregrino utendum esset. atque etiam cum in quodam decreto patrum ἔμβλημα recitaretur, commutandam censuit uocem et pro peregrina nostratem requirendam aut, si non reperiretur, uel pluribus et per ambitum uerborum rem enuntiandam.

12) Da Falerii (Civita Castellana), in Falisco, scritto su una patera:

foied vino pipafo cra carefo = hodie vinum bibam cras carebo

Ouidio *Fasti* 4,73 s. *venerat ... Halaesus, / a quo se dictam terra Falisca putat.*

13) Fibula praenestina (spilla in oro, da una tomba di Preneste) (VII-VI sec. a.C. [?])

MANIOS MED FHEFAKED NUMASIOI = Manius me fecit Numerio

14) Festo, *De verborum significatione* 356

Tongere Aelius Stilo ait noscere esse, quod Praenestini tongitionem dicant pro notationem

15) CIL I² 4 – Cippo del Foro (*Lapis niger*) : circa 500 a.C.

QUOI HON... SAKROS ESED... REGEI
KALATOREM... IOUXMENTA
KAPIA... IOUESTOD

QUI HUNG... SACER ESTO... REGI
CALATOREM... IUMENTA
CAPIAT... IUUSTO

Festo, *De significatione verborum* 177 *Niger lapis in Comitio locum funestum significat...Romuli morti destinatum*

Cicerone, *De divinatione* 2,77 *nos augures praecipimus, ne iuges auspiciam obveniat, ut iumenta iubeant diiungere.*

16) CIL I² 4 – Vaso di Dueno (V secolo?)

IOVESAT DEIVOS, QOI MED MITAT NEI TED ENDO COSMIS VIRCO SIET
ASTED NOISI OPE TOITESIAI PACARI VOIS
DUENOS MED FECED EN MANOM EINOM DUENOI NE MED MALO STATOD

BONUS ME FECIT...

17) Polibio, *Storie* 3,22

Il primo trattato tra Romani e Cartaginesi fu concluso ai tempi di Lucio Giunio Bruto e Marco Orazio, i primi consoli in carica dopo la cacciata dei re, quelli che consacrarono il tempio di Giove Capitolino (509-508 a.C.)... Trascrivo più sotto il testo che ho cercato di interpretare con la maggiore esattezza possibile; ma tanta differenza intercorre fra la lingua arcaica dei Romani e quella attuale, che solo specialisti esperti, dopo attento esame, riescono a capirne qualche cosa.

18) CIL I² 2 – *Carmen arvale*

enos Lases iuvate (ter)
 neve lue rue Marmar sins incurrere in pleores! (ter)
 satur fu, fere Mars, limen sali, sta berber (ter)
 semunis alternei advocapit conctos (ter)
 enos Marmor iuvato (ter)
 triumpe triumpe (ter)

Ahinoi aiutateci Lari

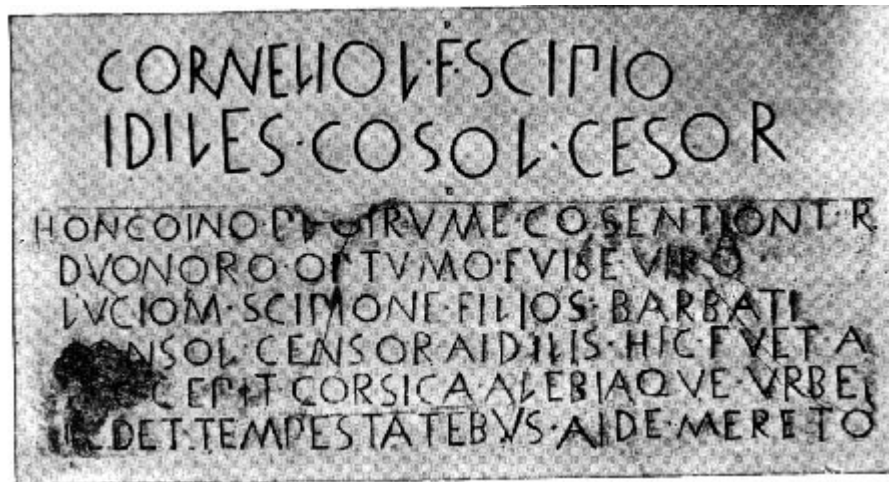
Non permettete che peste o rovina affliggano il popolo

Sii sazio, crudele Marte, balza sulla soglia e restaci

Chiamaci tutti i Semoni uno alla volta

Ahinoi Marte aiutaci

Triumpe

19) CIL I² 9 – Elogio di Lucio Cornelio Scipione, cos. 259 a.C.

HONC OINO PLOIRVME COSENTIONT R[omai]
 DVONORO OPTVMO FVISE VIRO
 LVCIOM SCIPIONE FILIOS BARBATI
 CONSOL CENSOR AIDILIS HIC FVET A[pu]d vos]
 HEC CEPIT CORSICA ALERIAQVE VRBE
 DEDET TEMPESTATEBVS AIDE MERETO[d]

Hunc unum plurimi consentiunt Romani (or Romae)
 bonorum optimum fuisse virum virorum,
 Lucium Scipionem. Filius (erat) Barbati,
 Consul, Censor. Aedilis hic fuit apud vos.
 Hic cepit Corsicam Aleriamque urbem;
 dedit tempestatibus aedem merito votam.

20) Elogio di Lucio Cornelio Scipione Barbato (padre del precedente, cos. 298)

CORNELIVS LVCIVS SCIPIO BARBATVS
 GNAIVOD PATRE PROGNATVS FORTIS VIR SAPIENSQVE
 QVOIVS FORMA VIRTVTEI PARISVMA FVIT
 CONSOL CENSOR AIDILIS QVEI FVIT APVD VOS
 TAVRASIA CISAVNA SAMNIO CEPIT
 SVBIGIT OMNE LOVCANAM OPSIDESQVE ABDOVCIT

21) Preghiera per la purificazione dei campi (Catone, *De agri cultura* 141,3)

Mars pater, te precor quaesoque,

...

*uti tu morbos visos invisosque,
 viduertatem vastitudinemque,
 calamitates intemperiasque
 prohibessis defendas averruncesque...*

22) Oralità e scrittura

Agostino, *Conf.* 6,3,3 [parla del modo di leggere di Ambrogio] *vox autem et lingua quiescebant... sic eum legentem vidimus tacite et aliter numquam.*

Orazio diceva di Lucilio (*Sat.* 1,4,9-10) che *nam fuit hoc vitiosus: in hora saepe ducentos, / ut magnum, versus dictabat stans pede in uno.*

Seneca *ep.* 40,1 *Nam quod in conspectu dulcissimum est, id amici manus epistulae inpressa praestat, agnoscere.*

23) Iscrizioni pompeiane

CIL IV 3572 = ILS 6400:

L(ucium) Rusticelum Celerem II vir(um) i(ure) d(icundo) iter(um) d(ignum) r(ei) p(ublicae) o(ro) v(os) f(aciatis).

CIL IV 3471 = ILS 6401 (Iscrizione sulla parete della casa di Vesonio Primo):

C. Gavium Rufum II vir(um) o(ro) v(os) f(aciatis) utilem r(ei) p(ublicae), Vesonius Primus rogat.

CIL IV 3702 = ILS 6405:

Bruttium Balbum II vir(um) Gen[ialis] / r[og(at)]. Hic aerarium conservabit.

CIL IV 429 = ILS 6412e:

C. Iulium Polybium aed(ilem) o(ro) v(os) f(aciatis), panem bonum fert.

CIL IV 3529 = ILS 6408b

M. Pupium Rufum II vir(um) i(ure) d(icundo) d(ignum) r(ei) p(ublicae) o(ro) v(os) f(aciatis). Mustius fullo facit et dealbat. Scripsit unicus s[ine] reliq(uis) sodalib(us).

CIL IV 1904 (pareti della Basilica, del Teatro e dell'Anfiteatro di Pompei):

Admiror, paries, te non cecidisse ruina, qui tot scriptorum taedia sustineas.

CIL IV 5092, sul peristilio di una casa nella *via Veneria* (incompiuto il v. 6):

amoris ignes si sentires, mulio magis properares, ut videres Venerem. Diligo puerum [poi corr. in iuvenem] venustum. Rogo, punge, iamus. Bibisti: iamus. Prende lora et excute, Pompeios defer, ubi dulcis est amor. Meus est.

CIL IV 23000

*amat qui scribet, pedicatur qui leget
qui opscultat prurit, paticus est qui praeterit
ursi me comedant, et ego verpa qui lego*

24) Tavolette di Vindolanda

Invito ad una festa di compleanno

*Cl(audia) Severa Lepidinae [suae] / [sa]ll[u]tem. / III Idus Septembr[e]s, soror,
ad diem / sollemnem natalem meum rogo / libenter facias ut venias / ad nos,
iucundiozem mihi // [diem] interventu tuo factura, si [a]d[er]is (?). / Cerial[em
t]uum saluta. Aelius meus [---] / et filiulus salutant. / Sperabo te, soror. / Vale
soror, anima / mea, ita valeam, karissima, et have. // Sulpiciae Lepidinae /
Cerialis / a S[e]vera.*

Ottavio chiede soldi al fratello Candido

*...aliquotiens tibi scripseram spicas me emisse prope m(odios) quinque milia
propter quod (denarii) mihi necessari sunt. nisi mittis mi aliquid (denariorum)
minime quingentos futurum est ut quod arre dedi perdam (denarios) circa
trecentos et erubescam. ita rogo quam primum aliquid (denariorum) mi mitte...*

25) Chiacchiere di liberti (Petronio, *Satyricon*)

45,1 'Oro te' inquit Echion centonarius 'melius loquere. **2** "Modo sic, modo sic" inquit rusticus; varium porcum perdiderat. Quod hodie non est, cras erit: sic vita truditur. **3** Non mehercules patria melior dici potest, si homines haberet. Sed laborat hoc tempore, nec haec sola. Non debemus delicati esse, ubique medius caelus est. **4** Tu si aliubi fueris, dices hic porcos coctos ambulare. Et ecce habituri sumus munus eccellente in triduo die festa; familia non lanisticia, sed plurimi liberti. **5** Et Titus noster magnum animum habet et est caldicerebrius: aut hoc aut illud, erit quid utique. Nam illi domesticus sum, non est mixcix. **6** Ferrum optimum daturus est, sine fuga, carnarium in medio, ut amphitheater videat. Et habet unde: relictum est illi sestertium trecenties, decessit illius pater. Male! Ut quadringenta impendat, non sentiet patrimonium illius, et sempiterno nominabitur. **7** Iam Manios aliquot habet et mulierem essedariam et dispensatorem Glyconis, qui deprehensus est, cum dominam suam delectaretur. Videbis populi rixam inter zelotypos et amasiunculos. **8** Glyco autem, sestertiarus

homo, dispensatorem ad bestias dedit. Hoc est se ipsum traducere. Quid servus peccavit, qui coactus est facere? Magis illa matella digna fuit quam taurus iactaret. Sed qui asinum non potest, stratum caedit. **9** Quid autem Glyco putabat Hermogenis filicem umquam bonum exitum facturam? Ille milvo volanti poterat ungues resecare; colubra restem non parit. Glyco, Glyco dedit suas; itaque quamdiu vixerit, habebit stigmam, nec illam nisi Orcus delebit. **10** Sed sibi quisque peccat. Sed subolfacio, quia nobis epulum daturus est Mammea, binos denarios mihi et meis. Quod si hoc fecerit, eripiet Norbano totum favorem. Scias oportet plenis velis hunc vinciturum. **11** Et revera, quid ille nobis boni fecit? Dedit gladiatores sestertiaros iam decrepitos, quos si sufflasset cecidissent; iam meliores bestiarios vidi. Occidit de lucerna equites, putares eos gallos gallinaceos; alter burdubasta, alter loripes, tertiarus mortuus pro mortuo, qui habe<ba>t nervia praecisa. **12** Unus alicuius flaturae fuit Thraex, qui et ipse ad dictata pugnavit. Ad summam, omnes postea secti sunt; adeo de magna turba "adhibete" acceperant, plane fugae merae. **13** "Munus tamen" inquit "tibi dedi": et ego tibi plodo. Computa, et tibi plus do quam accepi. Manus manum lavat.

46,1 Videris mihi, Agamemnon, dicere: "Quid iste argutat molestus?" Quia tu, qui potes loquere, non loquis. Non es nostrae fasciae, et ideo pauperorum verba derides. Scimus te prae litteras fatuum esse. **2** Quid ergo est? Aliqua die te persuadeam, ut ad villam venias et videas casulas nostras? Inveniemus quod manducemus, pullum, ova: belle erit, etiam si omnia hoc anno tempestas depravavit: inveniemus ergo unde saturi fiamus. **3** Et iam tibi discipulus crescit cicaro meus. Iam quattuor partis dicit; si vixerit, habebis ad latus servulum. Nam quicquid illi vacat, caput de tabula non tollit. Ingeniosus est et bono filo, etiam si in aves morbosus est. **4** Ego illi iam tres cardeles occidi, et dixi quia mustella comedit. Invenit tamen alias nenias, et libentissime pingit. **5** Ceterum iam Graeculis calcem impingit et Latinas coepit non male appetere, etiam si magister eius sibi placens fit nec uno loco consistit. **6** Scit quidem litteras, sed non vult laborare.

Est et alter non quidem doctus, sed curiosus, qui plus docet quam scit. Itaque feriatis diebus solet domum venire, et quicquid dederis, contentus est. **7** Emi ergo nunc puero aliquot libra rubricata, quia volo illum ad domusionem aliquid de iure gustare. Habet haec res panem. Nam litteris satis inquinatus est. Quod si resilierit, destinavi illum artificium docere, aut tonstrinum aut praeconem aut certe causidicum, quod illi auferre non possit nisi Orcus. **8** Ideo illi cotidie clamo: "Primigeni, crede mihi, quicquid discis, tibi discis. Vides Phileronem causidicum: si non didicisset, hodie famem a labris non abigeret. Modo modo collo suo circumferebat onera venalia, nunc etiam adversus Norbanum se extendit. Litterae thesaurum est, et artificium numquam moritur".'

26) *Sermo cotidianus in Apuleio*

- a) 1,21 *Inibi iste Milo deversatur ampliter nummatus et longe opulentus verum extremae avaritiae et sordis infimae infamis homo, foenus denique copiosum sub arrabone auri et argenti crebriter exercens, exiguo Lare inclusus et aerugini semper intentus, cum uxorem etiam calamitatis suae comitem habeat. Neque praeter unicam pascit ancillulam et habitu mendicantis semper incedit.*
- b) 1,17 *inrumpit, credo studio rapiendi*
- c) 1,18 *Verum tamen et ipse per somnium iugulari visus sum mihi, nam et iugulum istum dolui et cor ipsum mihi avelli putavi, et nunc etiam spiritu deficior et genua quatior et gradu titubo et aliquid cibatus refovendo spiritu desidero.*
- d) 2,26 *Immo inquam, domina, de famulis tuis unum putato* (sott. me)
- e) 7,9; 10,1 *ducatus*
- f) 4,3 *canes... ursis ac leonibus ad compugnandum idoneos*
- g) *comparare* = "acquistare"
- h) 5,31 *quod aetatem portat bellule, puer tibi semper videtur?*
- i) 6,23 *adulescentem istum quod manius meis alumnatus sim profecto scitis*
- j) 2,7 *Tunc illa lepida alioquin et dicacula puella: 'Discede,' inquit 'miselle, quam procul a meo foculo, discede. Nam si te vel modice meus igniculus afflaverit, ureris intime nec ullus extinguet ardorem tuum nisi ego, quae dulce condiens et ollam et lectulum suave quaterere novi.'*

27) Plauto, Aulularia

- 505 *Nunc quoquo venias plus plaustrorum in aedibus
videas quam ruri, quando ad villam veneris.
sed hoc etiam pulchrum est praequam ubi sumptus petunt.
stat fullo, phrygio, aurifex, lanarius;
caupones patagiarii, indusiarii,*
- 510 *flammarii, violarii, carinarii;
stant manulearii, stant † murobatharii †,
propolae linteones, calceolarii;
sedentarii sutores diabathrarii,
solearii astant, astant molocinarii;*
- 515 *[petunt fullones, sarcinatores petunt;]
stropharii astant, astant semul sonarii.
iam hosce absolutos censeas: cedunt, petunt
trecenti, cum stant thylacistae in atriis
textores limbularii, arcularii.*
- 520 *ducuntur, datur aes. iam absolutos censeas,
cum incedunt infectores corcotarii,
aut aliqua mala crux semper est, quae aliquid petat.*

28) Gellio 16,7 (sulla lingua di Laberio)

- 1** Laberius in mimis, quos scriptitavit, oppido quam verba finxit praelicenter. **2** Nam et 'mendicimonium' dicit et 'moechimonium' et 'adulterionem' 'adulteritatem'que pro 'adulterio' et 'depudicavit' pro 'stupravit' et 'abluvium' pro 'diluvis' et, quod in mimo ponit, quem Cophinum inscripsit, 'manuatus est' pro 'furatus est' **3** et item in Fullone furem 'manuarium' appellat: 'manuari,' inquit 'pudorem perdidisti',
- 4** multaque alia huiuscemodi novat. Neque non obsoleta quoque et maculantia ex sordidiore vulgi usu ponit, quale est in Staminariis: tollet bona fide vos Orcus nudas in catomum.
- 5** Et 'elutriare lintea' et 'lavandaria' dicit, quae ad lavandum sint data, et: 'coicior' inquit 'in fullonicam',
- et
quid properas? ecquid praecurris Calidonium?
- 6** Item in Restione 'talabarrunculos' dicit, quos vulgus 'talabarriones'; **7** item in Compitalibus: malas malaxavi;
- 8** item in Cacommemone: 'hic est' inquit 'ille gurdus, quem ego me abhinc menses duos ex Africa venientem excepisse tibi narravi.'
- 9** Item in mimo, qui inscribitur Natalicius, 'cippum' dicit et 'obbam' et 'camellam' et 'pittacium' et 'capitium': 'induis' inquit 'capitium tunicae pittacium.'
- 10** Praeterea in Anna Peranna 'gubernium' pro 'gubernatore' et 'planum' pro 'sycophanta' et 'nanum' pro 'pumilione' dicit; quamquam 'planum' pro 'sycophanta' M. quoque Cicero in oratione scriptum reliquit, quam pro Cluentio dixit. **11** Atque item in mimo, qui Saturnalia inscriptus est, 'botulum' pro

'farcimine' appellat et 'hominem levennam' pro 'levi'. **12** Item in Necyomantia 'cocionem' pervulgate dicit, quem veteres 'arillatorem' dixerunt. Verba Laberi haec sunt:

*duas uxores? hercle hoc plus negoti est, inquit cocio;
sex aediles viderat.*

13 Sed enim in mimo, quem inscripsit Alexandream, eodem quidem, quo vulgus, sed probe Latineque usus est Graeco vocabulo: 'emplastrum' enim dixit ουθετέρω, non genere feminino, ut isti novicii semidocti. **14** Verba ex eo mimo adposui:

quid est ius iurandum? emplastrum aeris alieni.

29) Un'iscrizione funeraria cristiana:

*Innocus puer, nomine Siddi, hic bixit meses
quator, dies biginti quator, petitus in pace III Id(us)
Aprilis, Anicio Auchenio Baso consule.*

30) Livio Andronico, *Odusia: Virum mihi, Camena, insece versutum*

Omero, <i>Odissea</i> 1,1	Ἄνδρα μοι ἔννεπε, Μοῦσα, πολύτροπον, ὅς μάλα πολλά...
	Andra moi ennepe, Musa, polytropou, hos mala polla
Omero, <i>Iliade</i> 1,1	Μῆνιν ἄειδε θεὰ Πηληϊάδεω Ἀχιλῆος
	Menin aeide thea Peleiaideo Achileos
Virgilio, <i>Eneide</i> 1,1	<i>Arma virumque cano, Troiae qui primus ab oris</i>

31) Nevio:

- *concordes* = ὁμόφρονες
- *bicorpores* = δισώματοι
- *silvicolae* = ὕληκοίται
- *arquitens* = τοξοφόρος
- *vicissatim volvi victoriam*
- *auspicat auspicium*
- *superbiter contemptim conterit legiones*

32) Ennio

- *olli respondit rex Albai Longai*
olli respondit suavis sonus Egeriai
- *indu foro, induperator*
- *liberorum sibi quaesendum gratia*
- *saxo cere comminuit brum*
Massili portabant iuvenes ad litora tanas
- *hebem per hebetem, praecipe per praecipite, lapique per lapideque,*
homonem per hominem
- *bradys*, “lento”
- *altivolans, suaviloquens, bellipotens, sapientipotens*

33) Virgilio, *Eneide* 4,1-30

At regina gravi iamdudum saucia cura
 vulnus alit venis et caeco carpitur igni.
 Multa viri virtus animo multusque recursat
 gentis honos; haerent infixi pectore vultus
 5 verbaque nec placidam membris dat cura quietem.
 Postera Phoebea lustrabat lampade terras
 umentemque Aurora polo dimoverat umbram,
 cum sic unanimam adloquitur male sana sororem:
 ‘Anna soror, quae me suspensam insomnia terrent!
 10 quis novus hic nostris successit sedibus hospes,
 quem sese ore ferens, quam forti pectore et armis!
 Credo equidem, nec vana fides, genus esse deorum.
 Degeneres animos timor arguit. Heu, quibus ille
 iactatus fatis! Quae bella exhausta canebat!
 15 Si mihi non animo fixum immotumque sederet
 ne cui me vinclo vellem sociare iugali,
 postquam primus amor deceptam morte fefellit;
 si non pertaesum thalami taedaeque fuisset,
 huic uni forsant potui succumbere culpae.
 20 Anna (fatebor enim) miseri post fata Sychaei
 coniugis et sparsos fraterna caede penatis
 solus hic inflexit sensus animumque labantem
 impulit. Agnosco veteris vestigia flammae.
 sed mihi vel tellus optem prius ima dehiscat
 25 vel pater omnipotens adigat me fulmine ad umbras,
 pallentis umbras Erebo noctemque profundam,
 ante, pudor, quam te violo aut tua iura resolvo.
 Ille meos, primus qui me sibi iunxit, amores
 abstulit; ille habeat secum servetque sepulcro.’
 30 Sic effata sinum lacrimis implevit abortis.